॥ ओ३म् ॥

अथ वेदांगप्रकाशः

निघण्टु

प्रकाशक—
आर्य साहित्य मण्डल लि०, अजमेर

॥ ओ३म् ॥

अथ वेदाङ्गप्रकाशः

★ तत्रत्यश्चतुर्दशो भागः ★

निघण्टुः

❀ यास्कमुनिनिर्मितो वैदिककोषः ❀

श्रीमत्स्वामिदयानन्दसरस्वतीकृतशब्दानुक्रमणिकया सहितः

श्रीपण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकेन संशोधितः

पठनपाठनव्यवस्थायां षोडशं पुस्तकम्

प्रकाशक
आर्य साहित्य मण्डल लिमिटेड, अजमेर

प्रथमावृत्ति १००० | संवत् २०२ [illegible] | दयानन्दाब्द १४४ [illegible] | मूल्य Rs. 20/-

प्रकाशक:—

आर्य साहित्य मण्डल लि०;

अजमेर.

मुद्रक:—

शिरीशचन्द्र शिवहरे, एम. ए.,

दी फाइन आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, अजमेर.

विषयसूचीपत्रम् ॥

विषयसूचीपत्रम्

खण्डे

तृतीयाध्याये

चतुर्थाध्याये

पञ्चमाध्याये

* ओ३म् *

निघण्टुवैदिककोशः

—— ——

अथास्य भूमिका

यह ग्रन्थ ऋग्वेदी लोगों के पठितव्य दश ग्रन्थों में है। विशेष कर वेद और सामान्य से लौकिक ग्रन्थों से भी सम्बन्ध रखता है। यह मूल और इसका भाष्य 'निरुक्त' यह दोनों ग्रन्थ यास्कमुनिजी के बनाये हैं। सदा से चले आने से प्राचीन हैं। इसको बहुत पुस्तकों से मिलाकर जो जो पुस्तकान्तरों में विशेष शब्द पाये वे नोट में धर दिये हैं। आकारादिशब्दक्रम से इसकी शब्दानुक्रमणिका भी बनाकर छपवाई है कि जिससे जिस शब्द को देखना चाहै झटिति देख सकता है।

इसमें पांच अध्याय हैं। इसके प्रथम अध्याय में १७ खण्ड, द्वितीयाध्याय में २२, तृतीयाध्याय में ३०, चतुर्थाध्याय में ३ और पञ्चमाध्याय में ६ खण्ड हैं। इसकी शब्दानुक्रमणिका में प्रथम कोष्ठ में अकारादि शब्द और द्वितीय में जिसका नाम है, लिखा है। तृतीय अङ्क से अध्याय और चतुर्थ से खण्ड समझना। परन्तु यह सब शब्द वेद में यौगिक और योगरूढ़ि आते हैं, केवल रूढ़ि नहीं। इसमें जो पदनाम हैं वे पदधातु के गत्यर्थ अर्थात् ज्ञान, गमन, प्राप्त्यर्थ के वाचक होकर यौगिक हो जाते हैं।

यह ग्रन्थ सर्वत्र उपलब्ध नहीं था, अब छपने से प्राप्त होने लगा है। इससे बड़ा उपकार यह होगा, कि जो पुराणवालों ने अर्थ का अनर्थ किया है, सो इन आर्षग्रन्थों से निवृत्त होकर सब के आत्मा में सत्य का प्रकाश होगा। निदर्शन—जैसे—पुराणी

लोगों ने वृत्र, शम्बर और असुर शब्द से दैत्य, निघण्टु में—मेघ। पु०—अहि० शब्द से सर्प, नि०—मेघ। पु०—अद्रि, गिरि तथा पर्वत से केवल पहाड़, नि०—मेघ। पु०—अश्मा, ग्रावा शब्दों से पाषाण और नि०—मेघ। पु०—वराह से सुअर, नि० मेघ। पु०—धारा से जल का प्रवाह, नि०—वाणी। पु०—गौरी से महादेव की स्त्री, नि०—वाणी। पु०—कर्मकाण्डी 'स्वाहा' शब्द से अग्नि की स्त्री और स्वधाशब्द से पितृ की स्त्री, नि०—स्वाहा से वाणी और स्वधा से अन्न। पु०—शची शब्द से इन्द्र की स्त्री, नि०—में वाणी, कर्म और प्रज्ञा का नाम है।

पुराणी लोग—शचीपति शब्द से देवों का राजा इन्द्र, और वेद में—वाणी, कर्म और प्रज्ञा का पालन करनेहारा स्वामी लिया जाता है। पु०—गय शब्द से एक मृतकों के अर्थ पिण्डप्रदानार्थ स्थानविशेष, और निघण्टु में—अपत्य, धन और गृह का नाम है। पु०—घृताची शब्द से देवलोक की वेश्या विशेष स्त्री, और निघण्टु में—रात्रि का नाम है। आज कल के लोग विप्र शब्द से केवल ब्राह्मण, और निघण्टु में—बुद्धिमान् का नाम है। पु०—श्रद्धा से प्रीति और श्राद्ध से मृतकों की तृप्ति मानते हैं, और निघण्टु में—श्रत् शब्द से सत्य और जिस क्रिया से सत्य का ग्रहण हो वह श्रद्धा, और जो इससे धर्मयुक्त कर्म किया जाय सो श्राद्ध कहाता है।

अब कहां तक लिखें, मनुष्य लोग जब इस कोश को पढ़ेंगे, तभी नवीन पुराणादि ग्रन्थों का मिथ्यापन और वेदों का सत्यत्व तथा वेदों के अर्थ करने में प्रवृत्ति अपने आप हो जायगी, तब तक वेदार्थ में प्रवृत्ति नहीं होती और व्याकरणादि पढ़ना निष्फल है।

यद्यपि जहां तहां यन्त्रालयों में निघण्टु छपा है, तथापि इसके छापने का मुख्य प्रयोजन यही कि अकारादिशब्दक्रम से इसके

साथ शब्दानुक्रमणिका ठिकाने के सहित छपवा दी है कि जिस शब्द को निकालना चाहें, उसको शब्दानुक्रमणिका के अनुकूल देख के शीघ्र निकाल लेवेंगे। इससे जिसको ग्रन्थ कण्ठस्थ न होगा वह भी शब्दानुक्रमणिका से लाभ ले सकेगा। अलमतिविस्तरेण बुद्धिमद्वर्येषु ॥

इति भूमिका समाप्ता ॥

निधि(९)रामा(३)ङ्क(९)चन्द्रे(१)ब्दे मार्गशीर्षसिते दले।
चतुर्थ्यां गुरुवारेऽयं निघण्टुः शोधितोऽनघाः ॥ १ ॥

श्रीमन्महामहिमविक्रमभूपतेरैकोनचत्वारिंशदुत्तर-
एकोनविंशतितमे संवत्सरे यन्त्रणाय मुनिवर-
यास्कमुनिनिर्मितः सशब्दानुक्रमणिको
निघण्टुः प्रेषितः ॥

स्थान—
महाराणाजी का
उदयपुर

दयानन्दसरस्वती

॥ अथ निघण्टुः ॥

—:०:—

प्रथमोऽध्यायः ॥

गौः। ग्मा। ज्मा। क्ष्मा। क्षा। क्षमा (१)। क्षोणिः (२)। क्षितिः। अवनिः। उर्वी। पृथ्वी। मही। रिपः (३)। अदितिः। इळा। निर्ऋतिः। भूः। भूमिः। पूषा। गातुः। गोत्रा। इत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

हेम (४)। चन्द्रम्। रुक्मम्। अयः। हिरण्यम्। पेशः। कृशनम्। लोहम्। कनकम्। काञ्चनम्। भर्म। अमृतम्। मरुत्। दत्रम्। जातरूपम्। इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥२॥

अम्बरम्। वियत्। व्योम। बर्हिः। धन्व। अन्तरिक्षम्। आकाशम्। आपः। पृथिवी। भूः। स्वयम्भूः। अध्वा। पुष्करम्। सगरः (५)। समुद्रः। अध्वरम्। इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥३॥

स्वः। पृश्निः। नाकः (६)। गौः। विष्टपम्। नभः। इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

---

(१) इत्यस्य स्थाने "क्षमः, क्षामा, क्षामः, क्षाम" इति चत्वारः शब्दाः पुस्तकान्तरेषु क्वचित् क्वचित् दृश्यन्ते ॥ (२) कृदिकारादक्तिनः (गणपाठ ४। १। ४१) इति ङीषि सति "क्षोणी" इत्यपि भवति ॥ (३) स्वरभेदेन "रिपः" इत्यपि पु० २ दृश्यते ॥ (४) "हेमाः" इत्यपि पु० २ ॥ (५) "सगरम्" इति लिङ्गभेदेन पुस्तकान्तरपाठः ॥ (६) "नाकाः" इति बहुवचनान्तः क्वचित् ॥

खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः (१) । अभीशवः । दीधितयः (२) । गभस्तयः । वनम् । उस्राः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः । सप्त ऋषयः । साध्याः । सुपर्णाः । इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः । आशाः । उपराः । आष्ठाः । काष्ठाः । व्योम । ककुभः । हरितः । इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्या । राम्या (३) । यम्या । नम्या । दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्नी । पयस्वती । तमस्वती । घृताची । शिरिणा (४) । मोकी । शोकी । ऊधः (५) । पयः । हिमा (६) । वस्वी (७) । इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्रामघा । अर्जुनी । वाजिनी । वाजिनीवती (८) । सुम्नावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुषी (९) । सूनृता । सूनृतावती । सूनृतावरी । इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः । द्युः (१०) । भानुः । वासरम् । स्वसराणि । घ्रंसः । घर्मः । घृणः (११) । दिनम् । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यवि । इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥

---

(१) "रश्म्यः" इति ङीषि सति पु० २ ॥ (२) "दिधीतयः" इत्यपि पुस्तकान्तरपाठः । (३) "रम्या" इति पाठः ॥ (४) "श्रीणा" इत्यपि पु० २ ॥ (५) "उधा" इत्यपि पु० २ ॥ (६) "हिम" इत्यपि पु० २ ॥ (७) "वसु, वस्वा, वर्सा" इत्यपि पु० २ ॥ (८) "वाजिनिवती" इत्यपि पु० ॥ (९) "अरूषी" इत्यपि पु० (१०) "द्यौः" इति पा० ॥ (११) "घृणिः" इत्यपि पु० ॥

अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । वलः । अश्नः । पुरुभोजाः । बलिशानः (१) । अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शम्बरः । रौहिणः । रैवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अभ्रम् (२) वलाहकः । मेघः । दृतिः (३) । ओदनः (४) । वृषन्धिः (५) वृत्रः । असुरः । कोशः । इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गभीरा । गम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्राजनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः । पविः । भारती । धमनिः । नाळीः (६) । मेळिः । मेना । सूर्या । सरस्वती । निवित् । स्वाहा । वग्नुः (७) । उपब्दिः । मायुः । काकुत् (८) । जिह्वा । घोषः । स्वरः । शब्दः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गणः (९) धेना । ग्नाः । विपा (१०) । नना । कशा । धिषणा । नौः । अक्षरम् । मही । अदितिः । शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । वल्गुः (११) । गल्दा (१२) । सरः (१३) । सुपर्णी (१४) । बेकुरा (१५) । इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

---

(१) "पशीनः पर्णानः" इमावपि क्वचित् ॥ (२) "अभ्वम्" इत्यपि पु० ॥ (३) "दत्तिः" इति च पु० ॥ (४) "ओदनम्" इति नपुंसकम् पु० ॥ (५) "विशन्धिः" इत्यपि पु० ॥ (६) "नालिः नीलिः" इमौ क्वचित् ॥ (७) "गग्नुः" इति क्वचित् ॥ (८) "काकुप्" इति पु० ॥ (९) "गणा" इति पु० ॥ (१०) "नग्ना" इति पु० ॥ (११) "वग्नुः" इति पु० ॥ (१२) "गल्दः गलदः" इमौ पु० ॥ (१३) "रसः रासः" इमौ च पु० ॥ (१४) "सुपर्णा" इति च पु० ॥ (१५) "वेकु" इति पु० ॥

अर्णः । क्षोदः । क्षद्म (१) । नभः । अम्भः । कबन्धम् (२) । सलिलम् । वाः । वनम् । घृतम् । मधु । पुरीषम् । पिप्पलम् । क्षीरम् । विषम् । रेतः । कशः (३) । जन्म (४) । बृबूकम् । बुसम् । तुग्र्या । बर्बुरम् (५) । सुक्षेम (६) । धरुणम् । सिरा (७) अररिन्दानि (८) । ध्वस्मन्वत् । जामि (९) । आयुधानि । क्षपः । अहिः । अक्षरम् (१०) । स्रोतः । तृप्तिः । रसः । उदकम् (११) । प्रयः॰ । सरः । भेषजम् । सहः । शवः । यहः । ओजः । सुखम् । क्षत्रम् । आवयाः । शुभम् । यादुः(१२) भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । महत् । आपः । व्योम । यशः । महः । सर्णीकम् (१३) । स्वृतीकम् (१४) । सतीनम् (१५) । गहनम् । गभीरम् (१६) । गम्भरम् (१७) । ईम् (१८) । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यम् । नीरम् । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः ।

(१) "क्षद्मा, क्षद्मः, क्षन्म" इमे त्रयः पु० ॥ (२) "कवन्धम्" इति वकारभेदेन क्वचिद् दृश्यते ॥ (३) "शक्रम्" पु० ॥ (४) "ब्रह्म जह्म" इमावस्यैव स्थाने पु० दृश्यते ॥ (५) "बुर्बुरम्, बुर्बुरः" इमौ च पूर्ववत् ॥ (६) "सुक्षेमा, सुक्षोम" एतौ च ॥ (७) "सुरा, सूरा" इति पु० ॥ (८) "अरारेदानि" इति पु० ॥ (९) "जामिः, जामित्रत्" इति पु० ॥ (१०) "अक्षरः, अक्षराः" इति पाठान्तरम् ॥ (११) "पयः" इत्यपि पु० ॥ (१२) "यादः" इति क्वचित् पु० ॥ (१३) "स्त्रर्णीकम्" इति पु० ॥ (१४) "सतीकम्, स्मृतीकम्" इति पु० ॥ (१५) "सतिनम्" पु० ॥ (१६) "गम्भीरम्" इति पु० ॥ (१७) "गह्वरम्" इति पु० ॥ (१८) "कम्" इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ ॰ 'पयः' इति बहुषु पुस्तकेषु ।

हेम (१) । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अभ्वम् । वपुः । अम्बु (२) । तोयम् । तूयम् । कृपीटम् (३) । शुक्रम् । तेजः । स्वधा । वारि । जलम् । जलाषम् । इदम् । इत्येकशतमुदकनामानि ॥ १२ ॥

अवनयः । यव्याः (४) । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्यः । धुनयः । रुजानाः । वक्षणाः । खादोअर्णाः । रोधचक्राः । हरितः । सरितः । अग्रुवः । नभन्वः (५) । वध्वः । हिरण्यवर्णाः । रोहितः । सस्रुतः । अर्णाः । सिन्धवः । कुल्याः । वर्यः (६) । उर्व्यः । इरावत्यः । पार्वत्यः (७) । स्रवन्त्यः (८) । ऊर्जस्वत्यः । पयस्वत्यः । सरस्वत्यः । तरस्वत्यः । हरस्वत्यः । रोधस्वत्यः । भास्वत्यः । अजिराः । मातरः । नद्यः । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः । हयः । अर्वा । वाजी । सप्तिः । वह्निः । दधिक्राः । दधिक्रावा । एतग्वः (९) । एतशः । पैद्वः । दौर्गहः । औच्चैश्रवसः (१०) । तार्क्ष्यः । आशुः । ब्रध्नः । अरुषः । मांश्चत्वः (११) । अव्यथयः (१२) । श्येनासः । सुपर्णाः । पतङ्गाः । नरः । ह्वार्याणाम् (१३) । हंसासः । अश्वाः । इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

---

(१) "हेमा" इति पु० (२) "अम्बुः" इति लिङ्गभेदेन क्वचित् ॥ (३) "तृपीटम्, नृपीटम्" इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (४) "यह्वयः" इति पु० ॥ (५) "नभन्वाः" इति मात्राभेदेन पु० ॥ (६) "ऋतावर्यः" इति पु० ॥ (७) "वार्वत्यः, अर्वत्यः" इमौ पा० ॥ (८) "रेवत्यः" इति पु० ॥ (९) "एतग्वा" इति पु० ॥ (१०) उच्चैःश्रवसः" इति पु० ॥ (११) "मंश्चतो मंश्चतुः" इति पा० ॥ (१२) "व्यथ्यः" इति पा० ॥ (१३) "वार्यासाम्" इति पाठान्तरम् ॥

हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य । रासभावश्विनोः । अजाः पूष्णः । पृषत्यो मरुताम् । अरुण्यो गाव उषसाम् । श्यावाः सवितुः । विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुतो वायोः । इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजते । भ्राशते (१) । भ्राश्यति । दीदयति । शोचति । मन्दते । भन्दते । रोचते । द्योतते । ज्योतते । द्युमत् । इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥

जमत् । कल्मलीकिनम् । जञ्जणाभवन् । मल्मलाभवन् । अर्चिः । शोचिः । तपः । तेजः (२) । हरः । घृणिः (३) । शृङ्गाणि । इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥

गौर्हेमाम्बरं स्वः खेदय आताः श्यावी विभावरी वस्तोरद्रिः श्लोकोऽर्णोऽवनयोऽत्यो हरीइन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) "भ्लाश्यति, भ्लाशते, भ्लाश्यते" इमे पुस्तकान्तरेषु दृश्यन्ते ॥ (२) "पयः" इति पु० ॥ (३) "हृणिः, ह्णिः" इति पाठभेदः ॥

अथ द्वितीयाध्यायारम्भः ॥

—:०:—

अपः । अप्नः । दंसः । वेषः । वेपः (१) । विष्ट्वी । व्रतम् । कवरम् । शक्म (२) । क्रतुः । करुणम् (३) । करणानि । करांसि । करन्ती (४) । करिक्रत् । चक्रत् (५) । कर्त्वम् (६) । कर्तोः । कर्तवे । कृत्वी । धीः । शची । शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्पम् । इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् । तोकम् । तनयः (७) । तोक्म । तक्म । शेषः । अप्नः । गयः । जाः । अपत्यम् । यहुः । सूनुः । नपात् । प्रजा । बीजम् । इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः । नरः (८) । धवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः । चर्षणयः । नहुषः (९) । हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्ताः । व्राताः । तुर्वशाः । द्रुह्यवः । आयवः (१०) । यदवः । अनवः । पूरवः । जगतः । तस्थुषः । पञ्चजनाः । विवस्वन्तः । पृतनाः । इति पंचविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

आयती । च्यवाना । अभीशू । अप्नवाना । विनङ्गृसौ । गभस्ती । कुरस्नौ । बाहू । भुरिजौ । क्षिपस्ती (११) । शक्वरी । भरित्रे । इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

---

(१) "वेशः, विष्टी" इति पुस्तकान्तर० ॥ (२) "शग्म, शक्मम्" अस्यैव भेदः पु० ॥ (३) "करणम्" इति पु० ॥ (४) "करन्ति" इति पु० ॥ (५) "चक्रतुः" इति पु० ॥ (६) "कर्तुम्" इति पाठभेदः ॥ (७) "तनयम्" इति लिङ्गभेदेन क्वचित् पु० ॥ (८) "नराः इति पुस्तकान्तरेषु ॥ (९) "नहुषाः" इति वचनभेदेन क्वचित् पाठः ॥ (१०) "अयवः" इति पु० ॥ (११) "क्षिपंती, क्षिपन्ती" इति पु० ॥

अग्रुवः । अण्व्यः (१) । विशः (२) । क्षिपः । शर्याः । रशनाः । धीतयः । अथर्यः (३) । विपः । कक्ष्याः । अवनयः । हरितः (४) । स्वसारः । जामयः । सनाभयः । योक्त्राणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीशवः । दीधितयः । गभस्तयः (५) । इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वश्मि । उश्मसि (६) । वेति । वेनति । वेसति (७) । वाञ्छति । वष्टि (८) । वनोति । जुषते । हर्यति (९) । आचके । उशिक् । मन्यते । छन्त्सत् (१०) चाकनत् । चकमानः । कनति । कानिषत् । इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः ॥६॥

अन्धः (११) । वाजः । पयः । प्रयः (१२) । पृक्षः । पितुः । सुतः (१३) । सिनम् (१४) । अवः । क्षु (१५) । धासिः । इरा । इळा । इषम् । ऊर्क् । रसः । स्वधा । अर्कः । क्षद्म (१६) । नेमः । ससम् । नमः । आयुः । सूनृता । ब्रह्म । वर्चः । कीलालम् । यशः । इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥७॥

---

(१) "विश्राः" इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (२) "वृशः" इति पाठान्तरम् ॥ (३) "अथर्यवः, अथर्याः" इति पाठान्तरम् ॥ (४) "रोहितः" इति क्वचित् पाठः ॥ (५) "सुहस्त्यः, सस्नुतः" अस्यैव स्थाने इमौ लभ्येते पु० ॥ (६) इतोऽग्रे "अवेति" इत्यधिकं पुस्तकान्तरेषु ॥ (७) "विसति, वेशति" इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (८) "वेष्टि" इति क्वचित् पु० ॥ (९) "ईर्यत्ति, उशत्" इमावधिकौ पुस्तकान्तरेषु ॥ (१०) "शंसनत्" इति पु० ॥ (११) "पाजः" इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (१२) "अवः" इति क्वचित् पु० ॥ (१३) "सुतम्" इति लिङ्गभेदेन दृश्यते ॥ (१४) "सीनम्" इति पु० ॥ (१५) "क्षुमत्, क्षुत्" इत्येतौ क्षु इत्यस्यैव स्थाने दृश्येते पुस्तकान्तरेषु (१६) "क्षद्मः" इति पु० ॥

आवयति । भर्वति । बभस्ति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् । बप्सति । भसथः । बब्धाम् । ह्वरति (१) । इति दशात्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

ओजः (२) । पाजः । शवः । तरः । तवः । त्वक्षः । शर्धः (३) । बाधः । नृम्णम् । तविषी । शुष्मम् । शुष्णम् । शूषम् । दक्षः । वीळु । च्यौत्नम् । सहः । यहः । वधः । वर्गः । वृजनम् । वृक् (४) । मज्मना । पौंस्यानि । धर्णसिः (५) । द्रविणम् । स्यन्द्रासः । शम्बरम् । इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

मघम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदः । वरिवः । श्वात्रम् । रत्नम् । रयिः । क्षत्रम् । भगः । मीळहु (६) । गयः । नृम्णम् । द्युम्नम् । तना । बन्धुः । इन्द्रियम् । वसु । रायः । राधः । भोजनम् । मघा । यशः । ब्रह्म । द्रविणम् (७) । श्रवः । वृत्रम् (८) । वृतम् । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या । उस्रा । उस्रिया । अही । मही । अदितिः (९) । इळा । जगती । शक्वरी । इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते । हेळते । भामते । भृणीयते (१०) श्रीणाति । श्रेषति । दोधति । वनुष्यति । कम्पते । भोजते । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

---

(१) "ह्वयति" पु० ॥ (२) "वाजः" इत्यधिकं क्वचित् पुस्तके ॥ (३) "वृत्तः" इति पु० ॥ (४) "विट्" इति पाठान्तरम् ॥ (५) "धर्णसि" इति प्रधानं पाठः ॥ (६) "मीळहम्" इति क्वचित् पु० ॥ (७) "शवः" इत्यधिकं क्वचित् ॥ (८) "ऋतम् वित्तम्" इति पु० ॥ (९) "अढितिः" इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (१०) अस्यैव स्थाने "हृणीयते" इति क्वचित् पु० ॥

हेळः । हरः । घृणिः (१) । त्यजः । भामः । एहः । ह्वरः (२) । तपुषी । जूर्णिः । मन्युः । व्यथिः । इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्तते । अयते । लोटते । लोठते । स्यन्दते (३) कसति । सर्पति । स्यमति । स्रवति (४) । स्रंसति । अवति । श्चोतति । ध्वंसति । वेनति । मार्ष्टि । भुरण्यति । शवति । कालयति । पेलयाति । कण्टति । पिस्यति । बिस्यति । मिस्यति । प्रवते । प्लवते । च्यवते । कवते । गवते । नवते (५) । क्षोदति । नक्षति । सक्षति । म्यक्षति (६) । सचति । (७) । ऋच्छति । तुरीयति । चतति । अतति । गाति । इयक्षति । सश्चति । त्सरति । रहति । यतते । भ्रमति । ध्रजति । रजति । लजति । क्षियति । धमति । मिनाति (८) । ऋण्वति (९) । ऋणोति । स्वरति । सिसर्त्ति । विषिष्टि (१०) । योषिष्टि (११) । रिणाति (१२) । रीयते । रजति । दध्यति (१३) । दभ्नोति (१४) । युध्यति (१५) । धन्वति । अरुषति (१६) । आर्यति (१७) ।

---

(१) "घृणिः" इति च पु० ॥ (२) "वरः" इति तस्यैव स्थाने पुस्त० ॥ (३) "स्यन्दति" इति पु० ॥ (४) "स्रंसते" इति पाठश्च । (५) "अवते" इत्यपि क्वचित् पु० ॥ (६) "मियक्षति" इत्यपि पु० ॥ (७) "अचति" इत्यपि० ॥ (८) "मिनोति, क्षिणोति" इति पु० ॥ (९) "रिण्वति" इत्यपि पु० ॥ (१०) "वेशिष्टि, वेपिष्टि" इति क्वचित् पु० ॥ (११) "योशिष्टि" इति च पु० ॥ (१२) ऋणाति, ऋणर्त्ति, ऋणत्ति" इति भेदः पुस्तकान्तरे ॥ (१३) "दध्यते" इति भेदः । "नश्यति" इत्याधिकं पु० (१४) "दघ्नोति" इति पु० ॥ (१५) "युध्यते" इति क्वचित् पाठः ॥ (१६) "अरुष्यति, अरर्षति" इति पा० ॥ (१७) "अलर्यति, अलर्षति" इति पाठान्तरम् ॥

सीयते (१) । तकति (२) । दीयति । ईषति । फणति (३) । हनति (४) । अर्दति । मर्दति । स्रसृते । नसते । हयति । इयति । इते । ईङ्खति । त्रयति । श्वात्रति । गन्ति । आगनीगन्ति । जङ्गन्ति (५) । जिन्वति (६) । जसति । गमति । घ्रति । घ्राति । घ्रयति (७) । वहते (८) । रथर्यति । जेहते (९) । ष्वःकति (१०) । क्षुम्पति (११) । प्साति । वाति । याति । इषति (१२) । द्राति (१३) । द्रूळति । एजति । जमति । जवति । वञ्चति । अनिति । पवते (१४) । हन्ति । सेधति । अगन् । अजगन् । जिगाति । पतति । इन्वति । द्रमति (१५) । द्रवति (१६) । वेति । हयन्तात् (१७) । पति । जुगायात् । अयथुः (१८) । इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

---

(१) "डीयते" इति बहुमतः पाठः ॥ (२) "दीयते" इत्यपि क्वचित् पा० ॥ (३) अत्र "कर्णति" इत्यपि क्वचित् पा० ॥ (४) "सस्रति, सिस्रति, धवति, धावति, हम्मति, हर्म्यति, हयति" इत्येतेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ॥ (५) "जगन्ति" इत्यपि पु० ॥ (६) "जगाति, जगति" इत्यपि क्वचित् पु० ॥ (७) "ध्रुवति" इति पाठान्तरम् ॥ (८) "वल्गूयति, अथर्यति" इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (९) "जेहति" इति भेदः, "वदति राति, रूल्हति" इत्यधिकं क्वचित् पुस्तकान्तरपाठः ॥ (१०) "ष्वःकति, ष्वष्कति" इति पु० ॥ (११) "त्सिम्पति" इति पु० ॥ (१२) "जायति" इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (१३) "पतयति" इत्यप्यधिकं क्वचित् पु० (१४) "प्लवति" इति पु० ॥ (१५) "व्रजति" इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (१६) "द्रूवति" द्रूम्मति" । इति पाठान्तरम् ॥ (१७) यकाराभावे "हन्तात्" इति पु० ॥ (१८) "अयुथुः, अयुधुः" इति तस्यैव भेदेन पाठः ॥

नु। मक्षु। द्रवत्। ओषम्। जीराः (१)। जूर्णिः (२)। शूर्ताः। शूघनासः (३)। शीभम्। तृषु (४)। तूयम् (५) तूर्णिः (६)। अजिरम् (७)। भुरण्युः। शु (८)। आशु। प्राशुः (९)। तूतुजिः (१०)। तूतुजानः (११)। तुज्यमानासः। अज्राः (१२) साचिवित् (१३) द्युगत् (१४)। ताजत्। तुराणिः। वातरंहाः। इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि १५

तळित् (१५)। आसात् (१६)। अम्बरम्। तुर्वशे (१७)। अस्तमीके। आके। उपाके। अर्वाके (१८)। अन्तमानाम्। अवमे। उपमे। इत्येकादशान्तिकनामानि॥ १६॥

रणः। विवाक्। विखादः। नदनुः। भरे। आक्रन्दे। आहवे। आजौ। पृतनाज्यम्। अभीके। समीके। ममसत्यम्। नेमधिता (१९)। सङ्काः। समितिः। समनम्। मीळ्हे। पृतनाः। स्पृधः। मृधः। पृत्सु। समत्सु। समर्ये। समरणे।

(१) "जिरा" इति पु०॥ (२) "जूर्णीः" इति ङीष्भेदेन दीर्घान्तः पु०॥ (३) शूघनसाः, शूघनाः, शूघनाशः" इति तस्यैव भेदेन पाठान्तरम्॥ (४) "त्रिषु" इति पु०॥ (५) "तोयम्" इति पा०॥ (६) "तूर्णि" इति लिङ्गभेदेन पा०॥ (७) "अजिरम्" इत्याद्युदात्तस्वरभेदेन क्वचित् पाठः॥ (८) "आशुः, शुः" इति पूर्वापरयोर्भेदः पु०॥ (९) "प्लाशुचित् प्राशुचित्" इति पाठान्द०॥ (१०) "तूतुजित्" इति पाठान्तरम्॥ (११) "तूतुजानासः" इति पा०॥ (१२) "अजराः" इति पा०॥ (१३) "साचीवित्, साचीवत्" इति पुस्तकान्त०। (१४) "युगत्" इति पु०॥ (१५) "तलित्" इति पा०॥ (१६) "असा" इति तकाराभावे तस्यैव भेदः॥ (१७) "तुर्वशः" इति पा०॥ (१८) "अर्वाकः" इति पु०॥ (१९) "नेमधितिः" इति पा०॥

समोहे (१) । समीथे (२) । सङ्ख्ये । सङ्गे । संयुगे (३) । सङ्गथे । सङ्गमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आणौ (४) । शूरसातौ । वाजसातौ । समनीके । खले । खजे । पौंस्ये । महाधने । वाजे । अज्म । सद्म (५) । संयत् । संवतः (६) । इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति । नक्षति (७) आक्षाणः । आनट् । आष्ट (८) । आपानः । अशत् । नशत् । आनशे । अश्नुते । इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दभ्नोति (९) । श्नथति । ध्वरति । धूर्वति । वृणक्ति । वृश्चति । कृणवति । कृन्तति (१०) । श्वसिति (११) । नभते (१२) । अर्दयति । स्तृणाति । स्नेहयति (१३) । यातयति (१४) । स्फुरति । स्फुलति । निर्वपन्तु । अवतिरति । वियातः । आतिरत् । ताळित् । आखण्डल । द्रूणाति । ऋम्णाति । शृणाति । शम्नाति । तृणेळिह । ताळिह । नितोशते (१५) । निबर्हयति

(१) "सम्मेहि" इति पु० ॥ (२) "समिथे, सङ्खे" इति पूर्वापरयोर्भेदेन पाठः (३) इत्यस्मात् पूर्वं "संयत्" इत्यधिकं क्वचित् पुस्तके ॥ (४) "प्रधने" इत्यधिकं क्वचित् पु० ॥ (५) "अरत्नु सम्मन् स्वग्मन्" इत्येतेऽधिकाः पु० ॥ (६) "संवतम्" इति पाठान्तरम् ॥ (७) "ननक्षे" इति पा० ॥ (८) "आष्ठ, आष्टः, आष्ठः" इति तस्यैव भेदः ॥ (९) "श्लथति" इत्यधिकं क्वचित् पु० । "श्रथति" इति परस्यपाठान्तरम् ॥ (१०) "कृणत्ति ऋणत्ति" इति पु० ॥ (११) "श्वसति" इति पा० ॥ (१२) "नभति" इति पु० ॥ (१३) "स्नेहति" इति पूर्वस्यैव भेदपाठः । "अर्दति मर्दति" इत्यधिकं क्वचित् ॥ (१४) "याचति, यावति" इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (१५) "नितोचते, नितोशयति" इति भेदेन क्वचित् पाठः ॥

(१) । मिनाति । मिनोति । धमति (२) । इति त्रयस्त्रिंशद् बधकर्माणः ॥ १९ ॥

दिद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सृकः । वृकः । वधः । वज्रः । अर्कः (३) । कुत्सः । कुलिशः । तुजः । तिग्मम् (४) । मेनिः । स्वधितिः । सायकः । परशुः । इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति । पत्यते । क्षयति (५) । राजति । इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री । अर्यः । नियुत्वान् । इनइनः । इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

अपस्तुङ्मनुष्या आयत्यग्रुवो वश्म्यन्ध आवयत्योजो मघमव्ह्या रेळते हेळो वर्त्तते नु ताळिद्रूणं इन्वति दभ्नोति दिद्युद्दिरज्यति राष्ट्रीति द्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) "वर्हयति" पु० ॥ (२) "जूर्वति" इत्यधिकं क्वचित् ॥ (३) "अल्कः" इति पु० ॥ (४) "तुञ्जः, तिग्मः" इति पाठान्तरम् ॥ (५) "क्षियति" इति क्वचित् पाठः ॥

अथ तृतीयाध्यायारम्भः ॥

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परीणसा । व्यानशिः । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् (१) । कुवित् । इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन् (२) ह्रस्वः । निघृष्वः (३) । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधु (४) । वम्रकः । दभ्रम् (५) । अर्भकः । क्षुल्लकः । अल्पः (६) । इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

महत् (७) । ब्रध्नः । ऋष्वः । बृहत् (८) । उक्षितः । तवसः । तविषः । महिषः । अभ्वः । ऋभुक्षाः । उक्षाः । विहायाः । यह्वः । ववक्षिथ । विवक्षसे । अम्भृणः । माहिनः । गभीरः । ककुहः (९) । रभसः । व्राधन् (१०) । विरप्शी । अद्भुतम् (११) । बंहिष्ठः (१२) । बर्हिषत् (१३) । इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः । कृदरः । गर्तः । हर्म्यम् । अस्तम् । पस्त्यम् । दुरोणे । नीळम् । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः । योनिः । सद्म । शरणम् । वरूथम् । छर्दिः । छदिः । छाया । शर्म । अज्म (१४) । इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

---

(१) "सरिरम्" इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (२) "रिहम्, ऋहम्, ऋहत्" इति पा० ॥ (३) "तृषमः, त्रिषमः" इत्यधिकौ पु० ॥ (४) "कृधुकः, ऋधुकः" इति पुस्तकान्तरपाठः ॥ (५) "दहरकः, देहरकः" इमावधिकौ पु० (६) "अल्पकम्" इति पा० ॥ (७) "महः" इति पु० ॥ (८) "तुर्त्तः" इत्यधिकः पु० ॥ (९) "ककुहस्तिना" इति पाठभेदः ॥ (१०) "व्राधम्, व्राधत्" इति पु० ॥ (११) "अद्भुतः" इति लिङ्गभेदः ॥ (१२) "बर्हिष्ठः" इति पु० ॥ (१३) "बर्हिषि" इति पु० ॥ (१४) "वर्म" इति पु० ॥

इरज्यति (१) । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति । ऋध्नोति । ऋणद्धि । ऋच्छति । सपति (२) । विवासति । इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्बाता । शतरा । शातपन्ता । शर्म (३) । स्यूमकम् । शेवृधम् । मयः । सुग्म्यम् । सुदिनम् । शूषम् । शुनम् । शग्मम् (४) । भेषजम् । जलाषम् । स्योनम् । सुम्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् । कम् । इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक् । वव्रिः । वर्पः । वपुः (५) । अमतिः । अप्सः (६) । प्सुः । अप्नः । पिष्टम् । पेशः । कृशनम् । सरुत् (७) । अर्जुनम् । ताम्रम् । अरुषम् । शिल्पम् (८) । इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्रेमा । अनेमा । अनेद्यः (९) अनवद्यः । अनभिशस्ताः (१०) । उक्थ्यः । सुनीथः । पाकः । वामः । वयुनम् । इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः । केतुः (११) । चेतः । चित्तम् । क्रतुः । असुः । धीः । शची । माया । वयुनम् । अभिख्या । इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट् । श्रत् । सत्रा । अद्धा । इत्था । ऋतम् । इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

---

(१) "इरध्यति" इति पा० ॥ (२) "शवति" इति पा० ॥ (३) "शिल्गुः" इति बहुमतः पा० (४) "शग्म्यम्" इति पा० ॥ (५) "अपुः" इत्यधिकं क्वचित् ॥ (६) "वपूसः" इति पा० ॥ (७) "प्सुरः" इति पा० ॥ (८) "शल्यम्, शिप्यम्" इति पा० ॥ (९) "आनेन्द्यः" इत्यधिकं पु० ॥ (१०) "अनभिशस्तिः" इति [बहु] सम्मतः पाठः ॥ (११) "कुतुः" इति पु० ॥

चिक्यत् (१)। चाकनत्। (२)। आचक्ष्म (३)। चष्टे। विचष्टे। विचर्षणिः। विश्वचर्षणिः। अवचाकशत्। इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्। नुकम्। सुकम्। आहिकम्। आकीम् (४)। नकिः। माकिः। नकीम्। आकृतम्। इति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नायः ॥ १२ ॥

इदमिव। इदं यथा। अग्निर्न ये। चतुरश्चिद्ददमानात्। ब्राह्मणा व्रतचारिणः। वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः। जार आ भगम्। मेषो भूतोऽभि यन्नयः। तद्रूपः। तद्वर्णः। तद्वत्। तथा। इत्युपमाः ॥ १३ ॥

अर्चति। गायति। रेभति। स्तोभति। गूर्धयति। गृणाति। जरते (५)। ह्वयते (६)। नदति। पृच्छति। रिहति। धमति। कृपायति (७)। कृपण्यति। पनस्यति (८)। पनायते। वल्गूयति। मन्दते। भन्दते। छन्दति। छदयते (९)। शशमानः। रञ्जयति। रजयति। शंसति। स्तौति। यौति। रौति। नौति। भनति (१०)। पणायति (११)। पणते। सपति (१२)। पपृक्षाः (१३)। महयति। वाजयति।

---

(१) "चिक्यम्"। पा० ॥ (२) "चना" इति पा० ॥ (३) "चाक्ष्म अचक्ष्म" इति तस्यैव भेदः ॥ (४) "आकिम्" इति पाठान्तरम् ॥ (५) "जरति" इति पु० ॥ (६) "ह्वयति" पा० ॥ (७) "कृपा" इति पा० ॥ (८) "पणस्यति, पणायते" इति पूर्वापरयोर्भेदः ॥ (९) "छदयति" इति पा० ॥ (१०) "भणति" इति सत्वभेदः ॥ (११) "भणायते" इति भेदः ॥ (१२) "स्वपिति" इति पा० ॥ (१३) "विपृक्षाः" इति पा० ॥

पूजयति । मन्यते (१) । मदति । रसति । स्वरति । वेनति । मन्द्रयते (२) । जल्पति (३) इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

विप्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः (४) कण्वः । ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः । मनश्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः (५) । आकेनिपः (६) । उशिजः । कीस्तासः । अद्धातयः । मतयः । मतुथाः (७) । वाघतः (८) । इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तामुः (९) । कीरिः । गौः । सूरिः । नादः । छन्दः । स्तुप् (१०) । रुद्रः । कृपण्युः । इति त्रयोदशस्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः । वेनः । अध्वरः । मेधः । विदथः । नार्यः । सवनम् (११) । होत्रा । इष्टिः । देवताता । मखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः । धर्म । इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भरताः (१२) । कुरवः । वाघतः । वृक्तबर्हिषः । यतस्रुचः । मरुतः । सबाधः । देवयवः । इत्यष्टावृत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

---

(१) "स्वदति" इत्याधिकं पु० ॥ (२) "कल्पते" इत्यधिकं पु० ॥ (३) "मन्त्रयते, वन्दते" इमावधिकौ पुस्तकान्तरे ॥ (४) "मेधः" इत्याधिकः पु० ॥ (५) "विपन्युः" इति पु० ॥ (६) "केनिपः" अयमाधिकः पु० ॥ (७) "मनुष्याः" [इति पाठा०] ॥ (८) "मेधाविनः" इत्याधिकं पु० ॥ (९) "तामुः" इति पाठान्तरम् (१०) "सुत्" इति पाठान्तरम् ॥ (११) "नारी" अयमधिकः पु० ॥ (१२) "भारवाः" इति पाठभेदः ॥

ईमहे। यामि। मन्महे। दद्धि। शग्धि (१)। पूर्द्धि। रिरिड्ढि। मिमिड्ढि। मिमीहि। रिरीहि। पीपरत्। यन्तारः। यन्धि (२) इषुध्यति। मदेमहि। मनामहे। मायते। इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः। १९॥

दाति। दाशति। दासति। राति। रासति। पृणक्षि (३)। पृणाति (४)। शिक्षति। तुञ्जति। मंहते। इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

परिस्रव (५)। पवस्व। अभ्यर्ष। आशिषः। इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः॥ २१॥

स्वपिति। सस्ति (६)। इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ॥ २२॥

कूपः। कातुः। कर्तः। वव्रः। काटः। खातः (७)। अवतः। क्रिविः (८)। सूदः। उत्सः। ऋश्यदात्। कारोतरात् (९)। कुशयः। केवटः। इति चतुर्दश कूपनामानि॥ २३॥

तृपुः (१०)। तक्वा (११)। रिभ्वा (१२) रिपुः। रिक्वा। रिहायः। तायुः। तस्करः। वनर्गुः। हुरश्चित्। मुषीवान्। मलिम्लुचः। अघशंसः। वृकः। इति चतुर्दशैव स्तेननामानि॥ २४॥

---

(१) "दग्धि" इति पा०॥ (२) "यन्ति" इति पाठान्तरम्॥ (३) "पृणक्ति" इति पा०॥ (४) "वृश्चति" इत्यधिकं पु०॥ (५) "परिश्रव" इति शकारभेदेन पाठः॥ (६) "स्वास्ति" इति पा०॥ (७) "अवटः" अयमधिकः पुस्तकान्तरे॥ (८) "कूविः" इति पाठः॥ (९) "कारोतरः" इति पाठः॥ (१०) "त्रिपुः" इति पाठः॥ (११) "रितक्वा, त्रिक्वा, तृक्वा" इति पुस्तकान्तरपाठः॥ (१२) "रिह्वा" इति पाठान्तरम्॥

निण्यम् । सस्वः । सनुतः । हिरुक् । प्रतीच्यम् (१) । अपीच्यम् । इति षण् निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

आके । पराके । पराचै । आरे । परावतः । इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम् । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यम् (२) । अह्नाय । इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् । नूत्नम् । नूतनम् । नव्यम् । इदा । इदानीम् । इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे । अभीके । दभ्रम् । अर्भकम् । तिरः । सतः । त्वः । नेमः । ऋक्षाः । स्तृभिः । बभ्रीभिः । उपाजिह्विका । ऊर्दरम् । कृदरम् । रम्भः । पिनाकम् । मेना । ग्नाः । शेपः । वैतसः । अया । एना । सिषक्तु (३) । सचते । भ्यसते (४) । रजते । इति षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥

स्वधे (५) । पुरन्धी । धिषणे । रोदसी (६) । क्षोणी । अम्भसी । नभसी । रजसी । सदसी । सद्मनी । घृतवती । बहुले । गभीरे । गम्भीरे । ओण्यौ । चम्वौ (७) पार्श्वौ (८) । मही । उर्वी । पृथ्वी (९) । अदिती । अही । दूरेअन्ते । अपारे अपारे । इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि ॥ ३० ॥

---

(१) "प्रतीच्यम्" इति पा० ॥ (२) "पूर्वी" इति पा० ॥ (३) "सिषक्ति" इति पा० ॥ (४) "नंसते" इत्यधिकं पु० ॥ (५) "सुधे" इति पु० ॥ (६) "रोधसी" इति वर्णभेदेनाधिकं वा पु० ॥ (७) अतः पूर्वं "नप्त्रौ" इत्यधिकं क्वचित् । अतोऽग्रे च "चम्वौ" इति भेदपाठः ॥ (८) "पार्श्व्यौ" इति पा० ॥ (९) "बृहती" इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ॥

उर्व्यू१हन्महद् गय इरज्यति शिम्बाता निर्णिगस्त्रेमा केतुर्बट् चिकयद्धिकमिदमिवार्चति विप्रो रेभो यश्वो भरता ईमहे दाति परिस्रव स्वापिति कूपस्तृपुर्निण्यमाके प्रत्नन्नवम् प्रपित्वे स्वधे त्रिंशत् ॥

इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायारम्भः ॥

——:०:——

जहा । निधा । शिताम । मेहना । दमूनाः । मूषः (१) । इषिरेण । कुरुतन । जठरे । तितउ । शिप्रे । मध्या । मन्दू । ईर्मान्तासः । कायमानः । लोधम् । शीरम् । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्वनि । नसन्ते । नसन्तः (२) । आहनसः । अद्मसत् । इष्मिणः । वाहः । परितक्म्या । सुविते । दयते । नूचित् । नूच । दावने । अकूपारस्य । शिशीते । सुतुकः । सुप्रायणाः । अप्रायुवः । च्यवनः । रजः । हरः । जुहुरे । व्यन्तः । क्राणाः । वाशी । विषुणः । जामिः । पिता । शंयोः । अदिति । एरिरे । जसुरिः । जरते । मन्दिने । गौः । गातुः । दंसयः । तूताव । चयसे । वियुते । ऋधक् । अस्याः । अस्य । इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम् । वाहिष्ठः । दूतः । वावशानः । वार्यम् । अन्धः । असश्चन्ती । वनुष्यति । तरुष्यति । भन्दनाः । आहनः । नदः । सोमो अक्षाः । श्वात्रम् । ऊतिः । हासमाने । पद्भिः । ससम् । द्विता । व्राः । वराहः । स्वसराणि । शर्याः । अर्कः । पविः । वक्षः । धन्व । सिनम् । इत्था । सचा । चित् । आ । द्युम्नम् । पवित्रम् । तोदः । स्वञ्चाः । शिपिविष्टः । विष्णुः । आघृणिः । पृथुज्रयाः । अथर्युम् । काणुका । अध्रिगुः । आङ्गूषः । आपान्तमन्युः । श्मशा । उर्वशी । वयुनम् । वाजपस्त्यम् । वाजगन्ध्यम् । गध्यम् (३) । गाधिता । कौरयाणः । तौरयाणः ।

---

(१) "इषिरः" इत्यधिकं पु० ॥ (२) "नसतः" इत्यप्यधिकं क्वचित् ॥ (३) "गध्यति" इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ॥

अह्रयाणः । हरयाणः । (१) । आरितः । व्रन्दी । निष्षपी । तूर्णाशम् । क्षुम्पम् । निचुम्पुणः । पदिम् । पादुः । वृकः । जोषवाकम् । कार्तिः । श्वघ्नी । समस्य । कुटस्य । चर्षणिः । शम्बः । केपयः । तुतुमाकृषे । अंसत्रम् । काकुदम् । बीरिटे । अच्छ । परि । ईम् । सीम् । एनम् । एनाम् । सृणिः । इति चतुरुत्तमशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः । आशाभ्यः । काशिः । कुणारुम् । अलातृणः । सललूकम् । कत्पयम् । विस्रुहः । वीरुधः । नक्षद्दाभम् । अस्कृधोयुः । निशृम्भाः । बृबदुक्थम् । ऋदूदरः । ऋदूपे । पुलुकामः । असिन्वती । कपना । भार्ऋजीकः । रुजानाः । जूर्णिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी । उपसि । प्रकलवित् । अभ्यर्धयज्वा । ईक्षे । क्षोणस्य । अस्मे । पाथः । सवीमानि । सप्रथाः । विदथानि । आयन्तः । आशीः । अजीगः । अमूरः । शशमानः । देवो देवाच्या कृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानम् । अनवायम् । किमीदिने (२) । अमवान् । अमीवा । दुरितम् । अप्वा । अमतिः । श्रुष्टी । पुरन्धिः । रुशत् । रिशादसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनुषक् । तुर्वणिः । गिर्वणसे । असूर्ते सूर्ते । अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयायि । अग्रिया । चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जज्झती । अप्रतिष्कुतः । शाशदानः । सृप्रः । सुशिप्र । शिप्रे । रंसु । द्विबर्हाः । अक्रः । उराण । स्तियानाम् । स्तिपाः । जबारु । जरूथम् । कुलिशः । तुञ्जः । बर्हणा । ततनुष्टिम् । इलीबिशः । कियेधाः । भृमिः ।

(१) "हरयाणः" इति पुस्तकान्तरे नास्ति ॥ (२) "अप्नः, अमः" इत्यधिकौ क्वचित् पुस्तकान्तरे ॥

बिष्पितः । तुरीपम् । रास्पिनः । ऋअतिः । ऋजुनीती । प्रतद्वसू । हिनोत । चोष्कूयमाणः । चोष्कूयते । सुमत् । दिविष्टिषु । दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीषमः । अनर्शरातिम् । अनर्वा । असामि । गल्दया । जळ्हवः । बकुरः । बेकनाटान् । अभिधेतन । अंहुरः । बतः । वाताप्यम् । चाकन् । रथर्यति । असक्राम् । आधवः । अनवब्रवः । सदान्वे । शिरिम्बिठः । पराशरः । क्रिविर्दती । करूळती । दनः । शरारुः । इदंयुः । कीकटेषु । बुन्दः । वृन्दम् । किः । उल्बम् । ऋबीसमृबीसमिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि ॥ ३ ॥

जहा सस्निमाशुशुक्षाणिस्त्रीणि ॥ ३ ॥

॥ इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमाध्यायारम्भः ॥

अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानरः । इति त्रीणि पदानि ॥१

द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः । द्वारः । उषासानक्ता । दैव्या होतारा । तिस्रो देवीः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहाकृतयः । इति त्रयोदश पदानि ॥ २ ॥

अश्वः । शकुनिः । मण्डूकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नाराशंसः (१) । रथः । दुन्दुभिः । इषुधिः । हस्तघ्नः । अभीशवः । धनुः । ज्या । इषुः । अश्वाजनी । उलूखलम् । वृषभः । द्रुघणः । पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः । रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्नायी । उलूखलमुसले । हविर्धाने । द्यावापृथिवी । विपाट्छुतुद्री । आर्त्नी । शुनासीरौ । देवी जोष्ट्री । देवी ऊर्जाहुती । इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ३ ॥

वायुः । वरुणः । रुद्रः । इन्द्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रस्य पतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपां नपात् । यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तार्क्ष्यः । मन्युः । दधिक्राः । सविता । त्वष्टा । वातः । अग्निः । वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इन्दुः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः । पुरूरवा । इति द्वात्रिंशत् पदानि ॥ ४ ॥

श्येनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता । विधाता । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अङ्गिरसः । पितरः । अथ-

---

(१) "नराशंसः" इति पुस्तकान्तरपाठः ॥

वर्णिः । भृगवः (१) । आप्त्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती । वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी । पृथिवी । इन्द्राणी । गौरी । गौः । धेनुः । अघ्न्या । पथ्या । स्वस्तिः । उषाः । इळा । रोदसी । इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥ ५ ॥

अश्विनौ । उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्यूः । त्वष्टा । सविता । भगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः । केशी । केशिनः । वृषाकपिः । यमः । अज एकपात् । पृथिवी । समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दध्यङ् । आदित्याः । सप्त ऋषयः । देवाः । विश्वे देवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः । देवपत्न्यो देवपत्न्यः । इत्येकत्रिंशत् पदानि ॥ ६ ॥

अग्निर्द्रविणोदा अश्वो वायुः श्येनोऽश्विनौ षट् ॥ ६ ॥

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ निघण्टुः समाप्तः ॥

---

(१) ऋषयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अथ निघण्टोः शब्दानुक्रमणिका

पदम्	अर्थः	अध्यायः	खण्डम्
अर्जुनी	उषसोनाम	१	८
अर्णः	उदकनाम	१	१२
अर्णाः	नदीनाम	१	१३
अर्दति	गतिकर्मा	२	१४
अर्दयति	वधकर्म	२	१६
अर्भकः	ह्रस्वनाम	३	२
अर्भकम्	उत्तरपदनाम	३	२६
अर्यः	ईश्वरनाम	२	२२
अर्वा	अश्वनाम	१	१४
अर्वाके	अन्तिकनाम	२	१६
अलर्यति	गतिकर्मा	२	१४
अलातृणः	पदनाम	४	३
अल्पः	ह्रस्वनाम	३	२
अल्पकम्	,,	३	२
अवः	अन्ननाम	२	७
अवचाकशत्	पश्यतिकर्मा	३	११
अवतः	कूपनाम	३	२३
अवति	गतिकर्मा	२	१४
अवते	,,	२	१४
अवतिरति	वधकर्मा	२	१६
अवनयः	नदीनाम	१	१३
,,	अङ्गुलिनाम	२	५
अवनिः	पृथिवीनाम	१	१
अवमे	अन्तिकनाम	२	१६
अविष्यन्	अत्तिकर्मा	२	८
अव्यथयः	अश्वनाम	१	१४
अशत्	व्याप्तिकर्मा	२	१८
अश्नः	मेघनाम	१	१०
अश्नुते	व्याप्तिकर्मा	२	१८
अश्मा	मेघनाम	१	१०
अश्वः	पदनाम	५	३
अश्वाः	अश्वनाम	१	१४
अश्वाजनी	पदनाम	५	३
अश्विनौ	,,	५	६
असक्राम	,,	४	३
असश्चन्ती	,,	४	२
असामि	,,	४	३
असिक्नी	रात्रिनाम	१	७
असिन्वती	पदनाम	४	३
असुः	प्रज्ञानाम	३	६
असुनीतिः	पदनाम	५	४
असुरः	मेघनाम	१	१०
असूर्तेसूर्ते	पदनाम	४	३
अस्कृधोयुः	,,	४	३
अस्तम्	गृहनाम	३	४
अस्तमीके	अन्तिकनाम	२	१६
अस्मे	पदनाम	४	३
अस्य	,,	४	१

पदम्	अर्थः	अध्यायः	खण्डम्
कृपीटम्	उदकनाम	१	१२
कृशनम्	हिरण्यनाम	१	२
,,	रूपनाम	३	७
कृष्टयः	मनुष्यनाम	२	३
केतः	प्रज्ञानाम	३	९
केतुः	प्रज्ञानाम	३	९
केपयः	पदनाम	४	२
केवटः	कूपनाम	३	२३
केशिनः	पदनाम	५	६
केशी	,,	५	६
कोशः	मेघनाम	१	१०
कौरयाणः	पदनाम	४	२
क्रतुः	कर्मनाम	२	१
क्राणाः	पदनाम	४	१
क्रिविः	कूपनाम	३	२३
क्रिविर्दती	पदनाम	४	३
क्षत्रम्	उदकनाम	१	१२
,,	धननाम	२	१०
क्षद्म	उदकनाम	१	१२
,,	अन्ननाम	२	७
क्षपः	उदकनाम	१	१२
क्षपा	रात्रिनाम	१	७
क्षमा	पृथिवीनाम	१	१
क्षयति	ऐश्वर्यकर्मा	२	२१
क्षा	पृथिवीनाम	१	१
क्षिणोति	गतिकर्मा	२	१४
क्षितयः	मनुष्यनाम	२	३
क्षितिः	पृथिवीनाम	१	१
क्षिपः	अंगुलिनाम	२	५
क्षिपस्ती	बाहुनाम	२	४
क्षियति	गतिकर्मा	२	१४
क्षीरम्	उदकनाम	१	१२
क्षु	अन्ननाम	२	७
क्षुम्पति	गतिकर्मा	२	१४
क्षुम्पम्	पदनाम	४	२
क्षुल्लकः	ह्रस्वनाम	३	२
क्षेत्रस्य पतिः	पदनाम	५	४
क्षोणस्य	,,	४	३
क्षोणी	पृथिवीनाम	१	१
क्षोदः	उदकनाम	१	१२
क्षोदति	गतिकर्मा	२	१४
क्ष्मा	पृथिवीनाम	१	१
खजे	संग्रामनाम	२	१७
खले	,,	२	१७
खाः	नदीनाम	१	१३
खातः	कूपनाम	३	२३
खादो अर्णाः	नदीनाम	१	१३
खेदयः	रश्मिनाम	१	५

पदम्	अर्थः	अध्यायः	खण्डम्
बट्	सत्यनाम	३	१०
बत:	पदनाम	४	३
बध:	बलनाम	२	९
बन्धु:	धननाम	२	१०
बप्स:	रूपनाम	३	७
बप्सति	अत्तिकर्मा	२	८
बब्धाम्	,,	२	८
बभस्ति	,,	२	८
बर्बुरम्	उदकनाम	१	१२
बर्हणा	पदनाम	४	३
बर्हयति	बधकर्मा	२	१९
बर्हि:	अन्तरिक्षनाम	१	३
,,	उदकनाम	१	१२
,,	पदनाम	५	२
बर्हिषत्	महन्नाम	३	३
बर्हिषि	,,	३	३
बर्हिष्ठ:	,,	३	३
बहुले	द्यावापृथिवी	३	३०
बाध:	बलनाम	२	९
बाहू	बाहुनाम	२	४
बिस्यति	गतिकर्मा	२	१४
बीरिटे	पदनाम	४	२
बुन्द:	,,	४	३
बुर्बुर:	उदकनाम	१	१२
बुर्बुरम्	उदकनाम	१	१२
बुसम्	,,	१	१२
बृबदुक्थम्	पदनाम	४	[illegible]
बृबूकम्	उदकनाम	१	१२
बृहत्	महन्नाम	३	३
बृहती	द्यावापृथिवी	३	३०
बृहस्पति:	पदनाम	५	४
बेकनाटान्	,,	४	३
बेकु:	वाङ्नाम	१	११
बेकुरा	,,	१	११
ब्रध्न:	अश्वनाम	१	१४
,,	महन्नाम	३	३
ब्रह्म	उदकनाम	१	१२
,,	अन्ननाम	२	७
,,	धननाम	२	१०
ब्रह्मणस्पति:	पदनाम	५	४
ब्राह्मणाव्रत-चारिण:	उपमानाम	३	१३
भग:	धननाम	२	१०
,,	पदनाम	५	६
भणति	अर्चतिकर्मा	३	१४
भणायते	,,	३	१४
भनति	,,	३	१४
भन्दते	,,	३	१४

पदम्	अर्थः	अध्यायः	खण्डम्
विखादः	संग्रामनाम	२	१७
विग्रः	मेधाविनाम	३	१५
विचर्षणिः	पश्यतिकर्मा	३	११
विचष्टे	,,	३	११
विजामातुः	पदनाम	४	३
विट्	बलनाम	२	९
वित्तम्	धननाम	२	१०
विदथः	यज्ञनाम	३	१७
विदथानि	पदनाम	४	३
विद्रधे	,,	४	१
विधाता	मेधाविनाम	३	१५
,,	पदनाम	५	५
विधेम	परिचरणकर्मा	३	५
विनङ्गृसौ	बाहुनाम	२	४
विपः	अङ्गुलिनाम	२	५
,,	मेधाविनाम	३	१५
विपन्यवः	,,	३	१५
विपन्युः	मेधाविनाम	३	१५
विपश्चित्	,,	३	१५
विपा	वाङ्नाम	१	११
विपाट्छुतुद्री	पदनाम	५	३
विप्रः	मेधाविनाम	३	१५
विभावरी	उषोनाम	१	८

पदम्	अर्थः	अन्यायः	खण्डम्
विभ्राः	अङ्गुलिनाम	२	५
वियत्	अन्तरिक्षनाम	१	३
वियातः	वधकर्मा	२	१९
वियुते	पदनाम	४	१
विरप्शी	महन्नाम	३	३
विवक्षसे	महन्नाम	३	३
विवस्वन्तः	मनुष्यनाम	२	३
विवाक्	संग्रामनाम	२	१७
विवासति	परिचरणकर्मा	३	५
विशः	मनुष्यनाम	२	३
विश्वकर्मा	पदनाम	५	४
विश्वचर्षणिः	पश्यतिकर्मा	३	११
विश्वम्	बहुनाम	३	१
विश्वरूपा बृहस्पतेः	आदिष्टोपयोजनानि	१	१५
विश्वानरः	पदनाम	५	५
,,	,,	५	६
विश्वे देवाः	,,	५	६
विषन्धिः	मेघनाम	१	१०
विषम्	उदकनाम	१	१२
विषिष्टि	गतिकर्मा	२	१४
विषुणः	पदनाम	४	१
विष्टपम्	साधारणनाम	१	४
विष्टी	कर्मनाम	२	१

ष